

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 77-86.

Geliş Tarihi–Received Date: 30.09.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 16.01.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

XVIII. YÜZYILDA KAZAK-KALMUK MÜCADELELERİ

MUHİTTİN KAVIK*

ÖZET

Türkistan tarihinde derin izler bırakan hadiselerden biri Kalmuk istilasıdır. Orta Asya'ya doğru yapılan son Moğol akını olan Kalmuk istilasının en önemli sebebi Türkistan coğrafyasını ele geçirip, zenginliğe kavuşmaktır. Bunun yanında nüfus artışı, iç mücadeleler ve iç mücadelelerden uzak, rahat yaşama arzusu da sayılabilir. 1635 yılından 1758 yılına kadar Türkistan için tehlikeli bir devlet olan Cungar Hanlığı, batı komşuları olan Kazakların ve diğer Türkistan hanlıklarının üzerinde hâkimiyet kurma amacı vardı. Ayrıca soydaşları olan İdil Kalmukları ile siyasi ve dinî ilişkiler kuran Cungarlar, Cengiz Han gibi cihan şümül bir devlet kurma fikrini gerçekleştirmeye çalıştılar. Kalmuk istilasını, Cungarya'dan İdil boylarına ve Sırderya boylarına kadar Türk ülkelerinin yakılıp yıkılmasına sebep oldu. Kazakların Cungarlar ile mücadeleleri neticesinde zaten zayıf olan siyasi birlikleri daha da zayıfladı ve onlar önemli ölçüde nüfus kaybettiler. Özellikle 1723 yılındaki Aqtaban Şubırındı Hadisesi Kazak halkının hafızasında derin izler bıraktı. 1726 yılındaki kurultayda ordularını birleştirme kararı alan Kazaklar, 1728 yılında Anıkaray'da Cungarları mağlup ettiler. 1730 yılında Bolat Han'ın ölümü ile hanlık seçimine giden Kazaklar, anlaşmazlığa düştüler ve siyasi birlikleri tamamen bozuldu.

Kalmuk saldırıları bölge halklarının zayıflamasına sebep oldu ve ileride Rusya'nın Orta Asya'yı işgalini kolaylaştırdı. XVIII. yüzyılın başlarındaki büyük Kazak – Cungar mücadelelerinden sonra birbirinden tamamen bağımsız olan Kazak Cüzleri artık yavaş yavaş Rusya'nın işgaline maruz kaldı. Bu sebeple makalede Kazak – Kalmuk mücadelelerinin yoğun yaşandığı XVIII. yüzyılda, Kazakların bağımsızlık mücadelesi ve Rus işgali öncesi genel siyasi durumları üzerinde duruldu.

Anahtar Kelimeler: Kazaklar, Cungarlar, İdil Kalmukları, Aqtaban Şubırındı.

KAZAKH-KALMUK STRUGGLES IN 18th CENTURY

ABSTRACT

One of the events that left deep traces in Turkestan history is the invasion of Kalmykia. The most important reason for the Kalmuk invasion, the last Mongol invasion of Central Asia, was to seize the Turkestan geography and gain wealth. In addition, population growth, internal struggles and the desire to live away from internal struggles can be considered. From 1635 to 1758, the Jungar Khanate, a dangerous state for Turkestan, aimed to establish dominance over its western neighbors, Kazakhs and other Turkestan khanates. Furthermore, the Jungars who established political and religious relations with their cognate Volga Kalmuks, tried to realize the idea of establishing an imperial state like Genghis Khan. The invasion of Kalmykia caused the burning and destruction of Turkish countries from Jungaria to regions Volga and Syr Darya. As a result of the struggle of the Kazakhs with the Jungars, their already weak political unity was further weakened and they lost considerable population. Especially the Aqtaban Shubirindi incident in 1723 left deep traces in the memory of the Kazakh people. In 1726, the Kazakhs decided to unite their armies and defeat the Jungars in Anıkaray. After the death of Bolat Khan in 1730, the Kazakhs, who went to the election of khan, fell into disagreement and their political unity was completely disrupted.

The Kalmuk attacks weakened the peoples of the region and further facilitated the Russian invasion of Central Asia. After the great Kazakh - Cungar struggles of the early XVIIIth century, the Kazakh Juzhs, which were completely independent of each other, would gradually be subject to the Russian occupation. For this reason, in this article, the Kazakh struggle for independence and the general political situation before the Russian occupation was discussed in the XVIIIth century.

Key Words: Kazakhs, Jungars, Volga Kalmuks, Aqtaban Shubirindi.

* Doktora Öğrencisi, Bakü Devlet Üniversitesi, Umumi Tarih Doktora Programı, E-posta: muhtinkavk20@gmail.com

GİRİŞ

XVI. yüzyılda başlayan Kazak-Kalmuk mücadeleleri, XVIII. yüzyılda Kazaklar açısından var olma mücadelesine dönüştü. Bu sebeple XVIII. yüzyıldaki Kazak-Kalmuk mücadelelerinin sebepleri ve sonuçlarının incelenmesi başta Kazaklar olmakla Türkistan tarihi için de önemlidir. Kazak-Kalmuk mücadeleleri üzerine günümüze kadar yapılan çalışmalarda, genellikle Kalmukların doğu kolu olan Cungar Hanlığı ile mücadeleleri incelendi ve Kalmukların batı kolu olan İdil Kalmukları ile mücadeleleri ayrı tutuldu. Çalışmamızda, her ne kadar ayrı hanlıklar olsalar da adı geçen iki Kalmuk hanlığı siyasi ve dinî ilişkilerini güçlendirip, birleşme amacı uğrunda faaliyetlerde bulunmaları; Abilay Sultan'ın¹ Cungarya'daki esir hayatı sonrasındaki Cungar Hanlığı'nın iç işlerine karışarak, onları zayıflatması ve İdil Kalmuklarına karşı Küçük Cüz Hanı Nurali Han ile birlikte faaliyetlerini; son olarak da Kalmuk tehlikesi ortadan kalktıktan sonra Kazakların siyasi durumunu genel hatları ile ortaya koymaya çalıştık.

Altın Orda Devleti'nin yıkılması ile Altın Orda'ya bağlı Ak Orda ve Gök Orda hanlıkları da dağılmış ve Ebulhayr Han tarafından hanlık kurulmuştur. Ebulhayr Han hayatta iken Canibek ve Kerey idaresindeki boyların Yedisu bölgesine göç ederek Moğol Hanı Esenbuga'ya tabi olmuşlardır. Ebulhayr Han'a 1447'de ağır darbe vuran Moğollar bu ayrılmanın sebebi oldu.² Ayrıca Özbek Ulusu içindeki kargaşa-düşmanlık ve Ebulhayr Han'ın bütün ulusa hâkim olamaması ise bir başka sebebi idi.

Canibek ve Kerey hanlara tabi olup Yedisu bölgesine göç eden halk zamanla Özbek-Kazak veya Kazak olarak anılmaya başlanmıştır. Kazak tabiri böylece etnik bir unsuru tanımlamaya başladı.³ Kasım Han'ın dirayetli yönetimi ile bütün Kazakları kendi hâkimiyeti altında toplamayı başardı, fakat onun ölümü ile birlikte tekrar parçalanma yaşandı. Kasım Han (1511-1518) gibi dirayetli hanlar Haknazar (1537-1580), Tevekkel (1586-1598) ve Tavke (1680-1718) hanlar döneminde tek hana bağlı olan Kazaklar genellikle adlarının manasına uygun olarak birbirinden bağımsız yaşadılar. Kazak Türklerinde ne zaman ve nasıl oluştuğu tarihî kaynaklarda geçmeyen Cüz idari teşkilatlanması mevcuttur.⁴ Kazakların idarî teşkilatlanmaları, batıdan doğuya doğru birbirinden bağımsız Küçük (Kişi) Cüz, Orta Cüz ve Büyük (Ulu) Cüz'dür. Birbirinden bağımsız üç cüzün yanında boylar arasında da anlaşmazlıklar ve mücadeleler yaşanmaktaydı. Bu durum düşmanları karşısında Kazakları kolay ele geçirebilecekleri halk olarak görmelerine sebep oldu. Kazaklar tehlike anında birleşemedi, hatta kendi aralarındaki siyasi mücadeleleri devam ettirdiler. Kazaklar, yukarıda adı geçen güçlü hanlar dönemi hariç birbirinden bağımsız hareket ettiler ve dağınık birliklerle savunma yapmak zorunda kaldılar. Kazak Cüzlerinin birbirinden bağımsız olmaları önce Cungar (Kalmuk-Oyrat)⁵ ve İdil Kalmuklarına daha sonra Ruslara karşı zayıf olmaları sonucunu getirdi.

Kazakların doğu sınırında Cungar Hanlığı, batı sınırında da İdil Kalmuk Hanlığı kuruldu.⁶ Bu iki hanlık Kazak topraklarını ele geçirmek için saldırılarda bulundu. Tarihe *Kalmuk istilası* adı ile geçen hadise 1368 yılında Çin'e hâkim olan Yüan hanedanının yıkılması ve onların Çin'den Moğolistan'a sürülmesi ile birlikte Moğolistan'da iç karışıklıklar başladı. Batı Moğollarının Torgoot ve Dörvööd⁷ boylarının liderliğinde rahat yaşama amacıyla XVII. yüzyılın başlarında 50 bin nüfusla önce Kazak topraklarının kuzeyine yerleştiler. Daha sonra İdil – Yayık bölgesine göç edip yerleştiler ve Rus Çarlığı ile ilişkiler kurup bölgede yaşama izni istediler.⁸ Bu ilişkilerde Ruslar, İdil Kalmuklarını kendine tabi halklardan biri olarak kabul ediyordu. İdil Kalmukları açısından ise durum aynı değildir. Onlar, Ruslardan bağımsız olarak kendi hanlıklarını idare etme ve yaşama çabasında oldular.⁹ Geride kalan Batı Moğolları ise Torgoot, Hoşuud¹⁰ ve Dörvööd boylarının göçü ile güçlenen

¹ Abilay Sultan, Orta Cüz sultanlarından olan Abilay 1711 yılında doğmuş ve Ebulhayr Han'dan sonra Kazak Cüzleri üzerinde en etkili olan isimdir. 1771-1781 yılları arasında Orta Cüz Hanı olan Abilay, Kazak halkının bağımsızlığı için Rusya, Çin ve Türkistan hanlıkları arasında siyasi manevralar yaptı. Abilay Han'ın faaliyetleri, 1837 yılında ortaya çıkan Kenesar Kasımov hareketinin ilham kaynağı oldu.

² Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 157., *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, çev. Abdülvahap Kara, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 210.

³ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 246.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Dana Moidabayeva, "Kazak Cüzük Sistemi ve Tarihçesi Üzerine Bir İnceleme," *Bilig*, Bahar 2002, S. 21, s. 27 – 44.

⁵ Batı Moğolistan merkezli Çoros boyu liderliğinde kurulan Cungar Hanlığı, tarih literatüründe Kalmuk, Oyrat adları ile de geçmektedir. Torgoot, Dörvööd, Hoşuud ve Çoros boylarının bir araya gelmesiyle oluşan birliğe Oyrat birliği denildiği için Oyrat adı kullanıldı. Kalmak (Eski dinde kalanlar) manasındaki Kalmuk adını daha çok Türkler kullandı. Moğolcadaki sol kanat adamları manasındaki *Cungar* veya *Cegün gar* adlandırması daha sonra hanlığın hâkim boyu olan Çoroslar tarafından kullanıldı. Rene Grosset'in ifadesiyle Kalmuk adı Oyrat birliğini meydana getiren dört boyu ifade eder. Bkz. Rene Grosset, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M. Reşat Uzman, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017, s. 477 – 478., Mualla Uydu Yücel, "Kalmuklar", *TDV İA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 267 – 268., Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, TTK, Ankara 2008, s. 23.

⁶ Kalmuk ya da Cungar Hanlığı ile ilgili olarak bkz. Cengiz Buyar, *Cungar Hanlığının Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Bişkek 2012.

⁷ Torgoot, Hoşout ve Dörvööd boyları Cengiz Han döneminden önce Kuzey Moğolistan'da yaşamaktaydılar. Cihanşümül Moğol Devleti'nin kurulması ve idari taksimatının yapılması ile birlikte Altaylara göç ettirilmişlerdir. Bu vaziyet batı yönlü ilk Torgoot göçüydüve sonuncu göç olan 1758 yılındaki göçe kadar devam etti.

⁸ Togan, *age*, s. 158.

⁹ Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, TTK, Ankara 2013 s. 33.

Çoros¹¹ boyu liderliğinde 1635 yılında Cungar Hanlığı'nı kurmuşlar ve batı yönlü istila hareketlerine başlamışlardır. Aynı dönemde kendilerini Cengiz Han'ın varisi olarak gören Doğu Moğolları ise İç Moğolistan ve Halha'da yaşamaktaydılar. Doğu Moğolları, Cungar Hanlığı'nın kurulduğu dönemde Çin'in İç Moğolistan'a hâkim olması ile önemli ölçüde Çoroslara katıldılar. Dağılan Oyrat birliğini yeniden inşa eden Hara Hula'nın hanlığı döneminde yeniden güçlenen Cungarlar Galdan Boşgot Han döneminde önce bütün Moğolistan'a hâkim oldular, ardından Kazak topraklarına ve Taşkent yönünde Türkistan'a akınlar başlattılar. Cungar baskıları Kazaklar üzerinde oldukça etkili olmuş ve Kazak topraklarının doğu ve güneydoğu bölgelerini oluşturan Büyük ve Orta Cüz Kazakları, Küçük Cüz topraklarına göç ettiler. Batıda ise İdil Kalmukları, İdil bölgesi halklarına büyük çaplı saldırılar düzenlediler, Rus Çarlığı dahi Astarhan valiliği nezdinde önlemler alma yoluna gitti. Ruslar, İdil Kalmuklarını XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Rus Kazakları ile birlikte doğu – güney doğu sınır muhafızı olarak görevlendirildiler. İdil Kalmukları, Kazaklar'dan çok Nogaylar üzerine hücum ettiler. Rus yönetimi Nogayları itaat altına almak ve onları izinsiz göç ettikleri Rus toprağı olan İdil'in batısından çıkarmak için İdil Kalmuklarını kullandı. Rusların amacı söz edilen bölgeye Rus Kazaklarını yerleştirmektir. Bu sebeple Ruslar, İdil Kalmuklarını Nogaylar üzerine düzenledikleri hücumlarda serbest bıraktı.

1. Kazak-Cungar Mücadeleleri

1680'li yılların başında Cungar Hanı Galdan Tseren, Buhara'ya karşı galip geldi ve yönünü Kazak topraklarına çevirdi. Çu ve Talas vadilerinin Cungarların eline geçmesine rağmen daha sonra Sayram'da çıkan Kazak ayaklanması neticesinde bölgedeki Cungar valisi ve birlikleri yok edildi. Sayram'da çıkan Kazak ayaklanmasının ardından tekrar Cungar hücumu yaşandı ve Sayram harap edildi. Ağabeyinin ölümünden sonra yeğenlerinin küçük yaşta olması sebebiyle Cungar tahtına çıkan Galdan Tseren'e karşı yeğeni Tsevan Rabdan taht mücadelesine başladı. Amcasına karşı başarılı olan Tsevan Rabdan, Çoroslardan lideri olarak tahta çıktı. Galdan Tseren-Tsevan Rabdan mücadelesinde zayıflayan Cungarlar, Tsevan Rabdan'ın dirayetli yönetimi sayesinde kısa sürede toparlandı ve dikkatlerini yeniden batı komşuları olan Kazaklar üzerinde çevirdiler.¹² Tsevan Rabdan'ın yönünü batıya, Kazak topraklarına çevirmesinin sebepleri; doğuda Çin ile karşı karşıya gelmek istememesi, Rus diplomatların kışkırtıcı politikası ve verimli Yedisu ve Seyhun bölgelerinde hâkim olmak istemesi idi.¹³ Kazak-Cungar savaşlarının asıl nedeni ise toprak meselesiydi. Göçebe iki halk, hayvanlarını otlatmak için geniş topraklara ihtiyaç duyuyordu. Kazakların, Cungar baskısı nedeniyle yeterli otlak alanları kalmadı. Ordu bakımından güçlü olan Cungarlar ise Kazak topraklarına hâkim olarak otlaklarını genişletmek istiyorlardı. Kazak-Cungar savaşlarının bir başka nedeni ise Kazak topraklarından geçen ticaret yollarına hâkim olmaktı.¹⁴ Genel olarak Cungarların batı ve güneybatı yönlü hücumlarının sebebi zenginlik elde etmektir.¹⁵ Ayrıca bu dönemde Çin'in güçlü olması Cungarları doğu yönlü genişleme siyaseti gütmelerine engel oluyordu.

Tsevan Rabdan dönemi Cungar Hanlığı'nın en güçlü olduğu dönem oldu. Tsevan Rabdan, İdil Kalmukları ile sıkı siyasi ve dinî ilişkiler içine girdi ve neticede iki hanlığı birleştirme fikri doğdu. Cungarlar ve İdil Kalmukları arasında sıkışan Kazaklar için XVIII. yüzyılın başındaki savaşlar var olma mücadelesi hâline geldi.¹⁶

1708-1709 yıllarında da ardı ardına Cungar hücumlarına maruz kalan Kazakların, üç Cüz ileri gelenlerinin katılımıyla 1710 yılında topladıkları Karakorum kurultayında kaçmak fikri ön plana çıktı. Ancak Boğenbay Batır liderliğindeki batırlar¹⁷ grubu, sonuna kadar savaşa fikri savundu ve onların fikri kurultayda kabul edildi. Neticede 1712 yılındaki savaşta küçük başarılar elde eden Kazaklar, siyasi birlikleri olmağı için kesin zaferler elde edemiyorlardı. Tavke Han, Yedi Yargı ile Kazakları birlikte bir bütün olarak hareket ettirmeye çalışsa da, daha o hayatta iken Kazaklar arasında iktidar mücadelesi başladı.¹⁸ Tavke Han'ın ölümü (1718) ile birlikte Kazaklar arasındaki iktidar mücadelesi had safhaya ulaştı. Diğer taraftan Cungar Hanı Tsevan Rabdan, Tibet'i işgal etti, Doğu Türkistan'ı hâkimiyeti altına aldı ve tekrar yönünü batıya çevirdi. 1714 yılındaki Cungar hücumuna Kazaklar karşılık verse de önemli bir başarı sağlanamadı. 1716 yılında gücünün önemli bir kısmını Kazaklar üzerine sevk eden Tsevan Rabdan, Kazak topraklarında ilerlemeye devam etti. 1717 yılındaki Kazak Hanı Tavke Han'ın da Kazak ordusunun başında hazır bulunduğu savaş, Ayaguz Nehri kenarında yaşandı. Savaşın neticesi Cungar galibiyeti idi. Kazakların savaşta mağlup olmasının en önemli nedeni idarî birliğinin

¹⁰ Hoşoud boyu, Oyrat birliğinin dağıldığı dönemde Kukunor ve Tibet'e göç ettiler.

¹¹ Cungar Hanlığı'nda hâkim boy olan Çoros boyu, Torgoot, Hoşud ve Dörvöd boylarının göçleriyle Batı Moğolistan güçlü konuma geldiler. İdil boyuna göçen soydaşları ile ilişkilerini siyasi ve dinî boyutlarda devam ettiren Çorolar, Cengiz Han dönemindeki gibi yeniden Moğol birliğini kurmaya çalıştılar. Siyasi amaçları doğrultusunda önce Moğolistan'ın tamamına hâkim olan Çorolar, daha sonra Tibet, Doğu Türkistanda hâkimiyet kurdular ve batı komşuları olan Kazaklar ile geniş Kazak toprakları için mücadeleye başladılar.

¹² Kalan, *age*, s. 60.

¹³ Kalan, *age*, s. 68.

¹⁴ V. Galiyev, "Kazakların Cungar Saldırılarına Karşı Kurtuluş Savaşı", *Kazakistan Tarihi Makaleleri*, TTK, Ankara 2007, s. 67.

¹⁵ V. A. Moiseev, *Djungarskoe Hanstvo i Kazahi (XVII – XVIII vv.)*, Gılm, Alma-Ata 1991, s. 15 – 16.

¹⁶ Galiyev, *agm*, s. 65.

¹⁷ Batır: Kazak Türkleri'nde savaş kahramanlarına verilen unvandır.

¹⁸ Fatih Ünal, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 55.

XVIII. YÜZYILDA KAZAK-KALMUK MÜCADELELERİ

olmaması idi. Her ne kadar Tavke Han komutan olsa da yanında Kayıp ve Ebulhayr¹⁹ bulunmaktaydı. Savaşın Cungarlar açısından en önemli neticesi Kazak topraklarının güneyine girmiş olmalarıydı.²⁰

Cungarların XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Kazak topraklarına yoğunlaşan baskısı 1723 yılında had safhaya ulaştı.²¹ Bu kez yedi ayrı koldan başlayan Cungar hücumu, Kazakların her savaşta mağlup olmasıyla sonuçlandı. Hazırlıklarını tamamlayan Cungar ordusunun hazırlıklarının genel komutanı Tsevan Rabdan'ın akrabası Şonı Daba idi. 1723 yılındaki Cungar hücumunun yedi kolundan birincisi, Tsevan Rabdan komutasında İli nehrinin batı bölgelerine; ikincisi Tsevan Rabdan'ın oğlu GaldanTseren komutasında, Balkaş ve Karatav bölgelerine; üçüncüsü Kulan Batu komutasında Altaylar üzerinden Köktal'a; dördüncüsü Tsevan Rabdan'ın torunu Amarsana komutasında Nura nehri bölgesine; beşincisi Galdan Tseren'in oğlu Tseren Dorji komutasında Şelek nehri bölgesine; altıncısı Galdan Tseren'in diğer oğlu Lama Dorji komutasında Issıkgöl bölgesine ve yedincisi, Tsevan Rabdan'ın akrabası Daba Dorji komutasında Şu Nehri civarına hareket ettiler. Seyhun boylarında yaşanan esas Kazak-Cungar savaşının asıl sebebi kıtlık yaşanması idi. Kıtlık sebebiyle Cungar beyleri etkili bir harekât ile Kazak topraklarına tamamen hâkim olmak fikrindeydiler. Kazak tarihine Aktaban Şubırındı Hadisesi olarak geçen bu savaşın sonucu, Kazakların büyük nüfus kaybına uğradığı bir felaket oldu. Kazakların, Cungar ordusunun önünden çekilirken tabanlarının soyuluncaya kadar kaçması nedeniyle bu hadiseye Kazak Türkçesi'nde *Aktaban Şubırındı Hadisesi (Alkagöl Sulama – Savran Aynalğan)*²² denildi.²³ 1723 yılındaki Kazak-Kalmuk savaşı neticesinde Büyük ve Orta Cüz toprakları Cungarların hâkimiyetine geçti. Kazak halkı ise Küçük Cüz topraklarına ve Hive Hanlığı hâkimiyetindeki bölgelere göç etti. Kazakların kaçışı sırasında halk açlıktan kırıldı, bazıları ise kadın ve çocuklarını bırakıp gittiler. Adı geçen hadisenin Kazaklar açısından bir başka önemli neticesi birlik olmadan dirlik olmayacağı ve siyasi birlik olmadan Cungar tehlikesinin devam edeceğinin anlaşılmasıdır.²⁴

Kazaklar, Cungar tehlikesine görüşmek için 1726 yılında kurultay topladılar ve Cungarlara karşı birlik yemini ettiler. Kurultayda Ebulhayr'ı ordu komutanı seçtiler ve Cungarlara karşı birlikte hücumla geçtiler. Kazak birliği beklenen neticeyi aldı, Irgaz bölgesinde Cungarları mağlup ettiler. Adı geçen bölgenin adı da *Kalmuk Kırılğan* oldu. Kazak birliğinin Cungarlara karşı esas önemli savaşı 1728 yılındaki Balkaş – Anırakay savaşıydı. Anırakay Savaşı'nda üstün gelen Kazaklar, savaşın yaşandığı yere *İt İşget Ala-kul (Köpeklerin bile su içmek istemedikleri Alagöl)* adını verdiler. Kazakların üstün geldiği savaştan sonra Cungarlar, üst üste üç kere mağlup edildi ve bütün Kazak Batırları ileri harekâta başladılar. Fakat Cungar tehlikesi tamamen bertaraf edilemedi, güçlerinin bir kısmını korudular.²⁵

Kazakların birleşerek Cungarları mağlup etmeleri Kazaklar açısından yeniden birleşip, Kazak Hanlığı'nı canlandırmaları neticesini getirmedi. 1730 yılında Bolat Han'ın ölmesi ile han seçimine giden Kazaklar siyasi birlik oluşturamadılar. Kazak Hanı seçilemeyen Ebulhayr, Küçük Cüz topraklarına göç ederek kendisini Küçük Cüz Hanı ilan etti ve böylece Kazakların siyasi-askeri birlikleri tekrar bozuldu.²⁶ Ebulhayr Han, Ulu Hanlık yolundaki rakiplerine karşı üstünlük sağlamak amacıyla Rus hâkimiyetine girmek için müracaatta bulundu. Küçük Cüz'e gönderilen Rus elçisi A. Tevkelev'in çabaları neticesinde Küçük Cüz bey ve batırları Rus hâkimiyetini kabul ettiler.²⁷

Diğer taraftan Kazak-Cungar savaşlarının bir başka neticesi ise, Rus yönetiminin Kazak-Cungar-Başkırt düşmanlığını görmesi oldu ve bu durumdan faydalanmayı düşündü. Deli Petro'nun *Doğu Politikası* doğrultusunda, İ. Krillov tarafından hazırlanan plana göre: Göçebe halklar arasındaki düşmanlığı kullanmak fikri St. Petersburg tarafından onaylandı ve ustalıkla istifade edildi.²⁸ Ayrıca, Sibiryaya üzerinden Cungarlara top vb. silah yardımları da yapıldı.²⁹ Ruslar, Krillov'un planını en etkili biçimde 1755 yılındaki Başkırt isyanının bastırılmasında ve 1770 yılındaki İdil Kalmukların ana vatana göç hareketlerini engellemek için adı geçen halkların düşmanı olan Kazakları kullandı. Böylece Rusya, halklar arasındaki düşmanlığı derinleştirdi.

1730'lu yılların başında yavaşlayan Cungar ileri harekâtları 1735 yılında Galdan Tseren'in tahta çıkması ile birlikte yeniden hız kazandı. 1739 yılından 1741 yılına kadar devam eden Kazak-Cungar savaşlarında Orta Cüz Kazakları çok zarar gördü. Bununla birlikte Kazaklar batıda da İdil Kalmukları ile savaştılar. Batırların

¹⁹ Kayıp Han ve Ebulhayr Sultan, bu dönemde Küçük Cüz'ün idarecileri idi.

²⁰ Mehmet Saray, *Kazak Türkleri Tarihi "Kazakların Uyanışı"*, Nesil matbaacılık, İstanbul 1993, s. 20.

²¹ *Eski Devirlerden...*, s. 222.

²² Aktaban Şubırındı (Büyük Felaket) Hadisesi, Alkagöl Sulama, Kazaklar bitkin halde Alkagöl'e ulaşip yüzükoyun serildikleri için bu adla; Kazakların Savran şehrine ulaşip, Cungar takibinden kurtulmak amacıyla şehrin etrafında döndükleri için de bu adla da anılır.

²³ Fatih Ünal, "Moğol-Kazak Mücadeleleri Aktaban Şubırındı Hadisesi", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 160, Nisan 2000, s. 18- vd.; Martha Brill Olcott, *The Kazakhs*. Hoover İnstitutions Press, Stanford 1995, s. 26.

²⁴ G. V. Kan, *İstoriya Kazahstana*, Almatikitap Baspası, Almatı 2011, s. 95.

²⁵ *İstoriya Kazahstana (İstoriya Kazahskoy SSR S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney İzdaniye 1943 g.)*, Almatı 2011, s. 227.

²⁶ Togan, *age*, s. 174.

²⁷ Mehmet Alpargu, *Yeniçağda Kazak Türkleri*, 72 Ofset Tesisleri, Ankara 1996, s. 50-51.

²⁸ Yorulmaz, *age*, s. 125.

²⁹ Zeyneş İsmail, *Kazak Türkleri*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.59.

gayretlerine rağmen iki cephede de zor duruma düşen Kazaklar, Cungarlara İşim Nehri kıyılarında yenildi, Ebulmambet Han'ın³⁰ ve Barak Sultan'ın³¹ gayretleriyle İdil Kalmukları'na karşı zafer kazandılar.

1741 yılının kış aylarında son büyük Cungar hücumu yaşandı. 30 bin kişilik Cungar birliği Kazak Hanı Ebulmambet Han'ı mağlup etti. İşim Nehri'nin aşağı kısımlarında yapılan savaştan sonra Ebulmambet Han'ın da birkaç aulu³² kaldı. İşim Nehri'nin yukarı kısımlarında dağınık birliklerle saldırıya geçen Orta Cüz sultanlarından Abilay, Cungarların sayı üstünlüğü sebebiyle mağlup oldu, hatta esir alındı. Kazakların mağlubiyete uğramasının en büyük sebebi yine siyasi birlik oluşturmamalarıydı.

1741 yılı savaşında Abilay Sultan esir alınmış ve bir müddet Cungar merkezinde kalmıştı. Abilay'ın esir hayatı zamanında Cungar siyasi yapılanmasını yakından inceleme fırsatı oldu ve o, ileride yakın ilişkiler kuracağı Amarsana ile tanıştı. Abilay esir alındıktan sonra Ebulmambet Han, durumu Rus tarafına ilettiler. Orenburg'tan hareket eden Rus elçileri, Cungarlar ile görüşmelerinde Kazakların Rusya hâkimiyetinde bir halk olduğunu ve onların kendi başlarına yabancı bir devletle görüşmelerde bulunamayacağı bildirdiler. Ayrıca esir alınan Orta Cüz Sultanı Abilay'ın serbest bırakılmasını talep ettiler.³³ 1742 yılında olan Rus – Cungar görüşmelerinde Abilay kurtuluşu Rusların başarısı gibi gösterildi. Fakat Abilay esir alındıktan sonra bütün Cüzlerin temsilcilerinin bulunduğu 90 kişilik bir Kazak elçilik heyeti Cungarya'ya gitti ve onun serbest bırakılmasını sağladılar. Burada önemli olan Kazak-Cungar görüşmelerinden sonra barışın sağlanmasıydı. Ayrıca Abilay, serbest bırakıldıktan sonra Cungar Hanı Galdan Tseren tarafından Kazak Hanı olarak tanındı.³⁴ Vatanına dönen Abilay, artık Kazaklar üzerinde daha nüfuzlu olacaktır. Bu duruma rağmen Abilay, Ebulmambet Han'a isyan etmedi ve onun ölümü ile meşru yol olan hanlık seçimi ile han olacaktır.

XVIII. yüzyılın 30'lu yıllarının sonu ve 40'li yıllarının başında Kazak Cüzleri'ndeki siyasi duruma bakacak olursak; Küçük Cüz'de Ebulhayr Han düşmanlığı Barak Sultan liderliğinde devam etmekte idi. Orta Cüz'de 1739 yılında Semeke Han'ın ölümüyle han seçilen Ebulmambet Han bütün Orta Cüz Kazakları'na hâkim değildi. Ayrıca, Orta Cüz'de Abilay Sultan nüfuzu artmaktaydı. Büyük Cüz'de ise Jolbars Han 1739 yılında Taşkente öldürüldü ve siyasi kargaşa hüküm sürmeye başladı.³⁵ Ayrıca Büyük Cüz arazisi olan Yedisu bölgesinde daha etkin olan Cungarlar, bu bölgede İslamiyeti yok ettiler. Cungar Hanlığı yıkıldıktan sonra Yedisu'ya tekrar hâkim olan Kazaklar ile bölgede İslamiyet yeniden yayıldı.³⁶ Biçurin'e göre göçebe halklar arasında en güçlü olan Kazaklardı. Fakat birlik oluşturmayıp, kendi aralarında kavgaya tutuşmaları onları zayıf düşürüyordu. Cungarlara karşı da küçük saldırılarda bulunmaları, onlara bir şey kazandırmıyordu.³⁷

Kazak-Cungar mücadelelerinde güçlü olan taraf Cungarlardı. Ancak Kazakları tamamen kendilerine bağlı hale getiremediler. XVIII. yüzyılda Cungarların orduda yenileşmeye gidip ateşli silahlar geliştirmeleri Kazaklara karşı daha etkili hücumlarda bulunmalarını sağladı.³⁸ Aynı dönemde ise Kazaklar geleneksel savaş usulünün gereği olarak atlı birliklere sahiptiler. Top ateşi karşısında başarısız olan Kazak süvari birliklerinin yetersizliği bütün Cungar savaşlarında görülür.

1741 savaşından sonra Cungar Hanlığı'nda taht kavgaları başladı. Cungar taht mücadelelerinde önce Galdan Tserenin varisleri olan Aja Haan ve Lamadorj arasında, Lamadorj ve Amarsana arasında ve daha sonra Davaatsi ile Amarsana arasında yaşandı. En etkili isim olan ve Cungar tahtını ele geçirmek isteyen Amarsana siyasi destek arayışına girdi. Abilay, Cungarya'daki esir hayatı döneminde tanıştığı Amarsana'ya destek verdi. Amarsana, Lamadorj ve Davaatsiye karşı harekâtlarında Abilay'dan yardım talebinde bulundu. 1750 yılında Aja Haan'ı öldüren Lamadorj, Cungar tahtına çıktı. Fakat isyankâr Cungar şehzadeleri Davaatsi ve Amarsana Kazak topraklarına kaçarak Abilay'a sığındı. Abilay'ın asi şehzadeleri kabul etmesi, kendisine karşı isyan teşebbüsünde bulunduğu şeklinde yorumlayan Lamadorj, derhal şehzadelerin kendisine teslim edilmesini emretti. Abilay, Lamadorj'un isteğini kabul etmedi ve Amarsana'yı korumaya ve desteklemeye devam etti. Abilay, Cungar Hanlığı'ndaki siyasi buhranı iyi değerlendirmek istedi ve yakın dostu olan Amarsana'nın Cungar tahtına çıkmasını sağlamak için ona sürekli destek verdi. Cungarya'da Lamadorj'un hanlığına karşı isyan başladı. Abilay desteklediği Amarsana ve Cungar isyancılar Lamadorj'u öldürdüler ve tahta Davaatsi'yi çıkardılar. Davaatsi ile Amarsana hanlığı birlikte idare edeceklerdi. Fakat Davaatsi'nin, Amarsana'yı Cungar idaresinden

³⁰ Ebulmambet Han: 1739-1771 yılları arasında Orta Cüz Hanı.

³¹ Barak Sultan: Küçük Cüz Sultanlarından olan Barak Sultan, Küçük Cüz Hanı Ebulhayr'ın düşmanıydı ve onu 1748 tarihinde öldürdü.

³² Aul: Kazak köylerine verilen ad.

³³ Monaham İankifom , *İstoriçeskoe Obozpenie Oyratov ili Kalmikov s XV Stoletiya do Nastoyasıgo Vremeni*, Tipografii Meditsinskago Departamenta Ministersva Vnutrennix Del, Sanktpeterburg 1854, s. 103.

³⁴ Ekrem Kalan, s. 82 -83.

³⁵ Orhan Doğan, "Kazak-Kalmuk (Jungar) Savaşları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1181.

³⁶ W. Barthold, "Kalmuklar", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 140.

³⁷ İankifom , *age*, s. 198.

³⁸ Kalmukların ateşli silahları olan top yapmayı ve kullanmayı Poltova savaşında önce Ruslara daha sonra Moğollara esir düşen İsveçli top ustası İ. G. Renat'tan öğrenip geliştirdiler. 1717 yılında Kalmuk Hanı Tsevan Rabdan, İrtiş boylarına ilerleyen Rusları ani bir baskınla püskürttü ve birçok esir elde etti. Bu esirlerin içinde en mühimi ise Renat idi. Renat sayesinde Kalmuklar, Zemberekli toplar yaptılar ve bu topların Kalmuk ordusuna kattığı güç tartışılmazdır., Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, TTK, Ankara 2008, s. 70.

uzak tutmak istemesi ile Davaatsi ile Amarsana arasında taht mücadelesi başladı. Yine Abilay'dan yardım alan Amarsana, Davaatsi karşısında mağlup oldu.³⁹ Abilay'ın desteği ile Cungar tahtını ele geçiremeyeceğini anlayan Amarsana, Çin'den yardım almak istedi. Neticede Çin'in kendisine yardım edeceği ve Cungar tahtına çıkmasına destek olacağı sözünü alan Amarsana, Çin desteği ile Cungarya'ya girdi. Fakat Amarsana, han ilan edilmedi. Böylece Cungarya'da Çin hâkimiyeti dönemi başladı. Çin hâkimiyetine tahammül edemeyen Amarsana, Çinli memurları katletti. Cungarya'da Çin'e karşı büyük isyan başlatan Amarsana mağlup duruma düşünce Abilay Sultan'a sığındı. Orta Cüz üzerindeki Çin baskısı sebebiyle Çine teslim edileceğinden şüphelenen Amarsana Sibiry'a kaçtı ve Ruslara sığındı. Çiçek hastalığına yakalanan Amarsana Tobolsk'da öldü.⁴⁰ Çin'in Cungar isyanına karşı intikam harekâtı Cungarlar açısından korkunç oldu. Cungar halkı Çin tarafından kadın, erkek, yaşlı, çocuk fark etmeksizin 500 bin kişi kılıçtan geçirildi ve Cungar Hanlığı ortadan kaldırıldı (1758). Böylece Kazaklar ve Türkistan hanlıkları için Cungar Hanlığı tehlikesi ortadan kalktı. Cungar hâkimiyetinde olan Büyük Cüz ise Çin ve Hokand Hanlığı hâkimiyeti arasında bir müddet el değiştirdi.

2.Kazak-İdil Kalmukları Mücadeleleri

XVII. yüzyılın başlarında Kazak topraklarının kuzeyine göç eden Torgootlar liderliğindeki İdil Kalmukları, göçe devam ederek, Kazak topraklarının batısına İdil bölgesine yerleştiler. Cungarya'da devam eden iç karışıklıklar İdil bölgesindeki Kalmukların sürekli göç almasını sağlamıştı. Göç eden Kalmukların amacı iç karışıklıklardan uzak, rahat yaşamak idi. Fakat göç ettikleri İdil bölgesinde Kalmuklar, Rus hâkimiyetinde yaşıyorlar ve siyasi durum göç eden halkın umduğu gibi rahat değildi. Rus yönetimi gelenek hâline getirdiği ve bölge halklarını zayıflatmak için daima uyguladığı bir halkı diğerine düşman etme politikasını İdil Kalmukları için de ustalıkla uyguladı ve böylece İdil Kalmukları, Başkırt ve Kazaklara düşman edildiler. Ayrıca Rus hâkimiyetindeki Kalmuklara dinî baskı ve ekonomik sömürü had safhaya ulaştı.⁴¹

İdil Kalmukları, İdil bölgesine yerleştiği andan itibaren dönemin güçlü devletleri Osmanlı ve Rusya ile siyasi ilişkilerde bulundular. Bu ilişkilerde İdil Kalmukları kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmişler her iki devlete bağlılıklarını arz eden İdil Karmuklarının ikiyüzlü politikası, Kazak Hanı Kayıp Muhammed Han tarafından İstanbul'a bildirildi. Kayıp Muhammed Han, 1713 ve 1715 yıllarında iki defa elçi gönderdiği İstanbul'a İdil Kalmukları'nın Moskoflu (Rus yönetimi) ile birlikte hareket ettiğini ve kendisinin iki kez onları cezalandırmak için çapul seferinde bulunduğunu bildirdi.⁴²

XVIII. yüzyılın başlarında Küçük Cüz'e Kayıp Han ve Ebulhayr Sultan hâkimdi. 1718 yılında Kalmuk Huntayşisi, Kayıp Han ve Ebulhayr Sultan'a hücum etti ve onları mağlup etti. Kayıp Han yanında sadece iki kişi ile Türkistan şehrine dönebildi. Ebulhayr Sultan hâkimiyet bölgesi kabul ettiği Turgay bölgesinde kaldı. Fakat Rus Kazaklarının hücumlarına maruz kaldı. Kayıp Han, Küçük Cüz'ün içlerine kadar olan Rus Kazaklarının saldırılarını durdurmak için Rusya'ya elçiler göndererek barış yolları aradı.⁴³

Doğudan batıya olan Kalmuk göçünün sonuncusu Çinliler ile iş birliği yapıp Cungar Hanlığı'nın ortadan kalkmasına neden olan Amarsana'nın faaliyetleri neticesinde 1758 yılında gerçekleşti.⁴⁴ Fakat göç eden Kalmukların yukarıda değindiğimiz sebeplerden rahat yaşama umudu Rus yönetiminin faaliyetleri ve komşularla olan olumsuz ilişkiler neticesinde gerçekleşemedi. Kalmuklar için bir başka olumsuz vaziyet ise Rus Çarlığı'nın Avrupa devletleri, Osmanlı ve İran'la savaşlarında Kalmuklardan asker toplaması idi. Ayrıca Sibiry'da kurulan askerî hatlarda zorla silah altına alınmaları da Kalmuklar arasında huzursuzluk yarattı ve bölgedeki Kalmuk nüfusu azalmaya başladı.⁴⁵

Kalmuklar arasındaki huzursuzluk 1767 yılında ana vatan olan Cungarya'ya göç fikrini doğurdu. Çin işgalinden kaçan Amarsana'nın adamı olan Tseren ve dinî lider Lama'nın başını çektiği göç hareketi yanlıları İdil Kalmuk Hanı Ubaşi'yi ikna etti. Bu kararın alınmasında etkili bir diğer sebep ise Osmanlı'ya karşı Rus Çarlığı'nın Kalmuklar'dan asker istemesi oldu.⁴⁶

Rusya engeli ile karşılaşmak istemeyen İdil Kalmuk Hanı Ubaşi, ana vatana göç hareketini son safhaya kadar gizli tuttu. 1770 yılı kışında göç kararı alan Ubaşi Han, Ruslara Küçük Cüz Kazakları'ndan gelebilecek tehlikelere karşı ordusunu İdil boylarında toplayacağını bildiren bir mektup yazdı. Yavaş yavaş göç hareketinin planını uygulamaya koyan Ubaşi Han, İdil Nehri'nin donduğu sırada halkını nehrin karşı tarafına geçirecekti, fakat onun ümit ettiğinin aksine o kış nehir buz tutmadı. Rusların durumu fark etmesinden çekinen Ubaşi Han,

³⁹ *İstoriya Kazahstana (İstoriya Kazahskoy SSR S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney İzdaniye 1943 g.)*, Almatı 2011.s. 249., İlya Y. Zlatkin, *İstoriya Djungarskovo Xanstva 1635 – 1758*, Vostoçnoy Literaturı "Nauka", Moskova 1983, s. 286.

⁴⁰ Zlatkin, *age*, s. 302.

⁴¹ Oktay Berber, *Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014, s. 125.

⁴² Mehmet SARAY, *Rus İşgalı Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, TTK, Ankara 2017, s. 13 - vd.

⁴³ Togan, s. 168.

⁴⁴ A. İ. Levşin, *Opisanie Kirgiz-Kazaçih, ili Kirgiz-Kaysatskih, Ord i Stepey*, Sanat, Almatı 1996, s. 248.

⁴⁵ Berber, *agt*, s. 126.

⁴⁶ Yorulmaz, *age*, s. 212.

beklemenin felaketle neticelenebileceğini düşünerek, 1771 yılında halka göç harekâtı haberini yaydı ve hemen 180 bin kişi civarındaki İdil Kalmuk grubu Yayık Nehri'nden geçmek üzere hareket etti.

Ubaşı Han liderliğindeki Kalmuklar, Yayık Nehri'ne vardıklarında Rusların bölge valilik merkezi olan Orenburg yönetimi Kalmuklar'ın gerçek niyetini anladı ve onları engellemek için yine bölge halkları arasındaki düşmanlığı körükledi. Küçük Cüz Hanı Nurali ve Orta Cüz Hanı Abilay'a mektuplar yazılarak, Kalmukların Kazaklara karşı yağma hareketinde bulunacaklarını bildirdiler. Buna ek olarak Rus hükümeti Kazaklar'ı, Kalmuklar'a karşı askerî harekâtlarında serbest bıraktığını, elde edilecekleri ganimetlerin kendilerinde kalacağını bildirdi. Buna karşılık Kazak hanları, Kalmukların Yayık Nehri'ni geçmelerine engel olacaklardı.⁴⁷

Rus hükümetinin serbesti tanınması ile birlikte yıllardır İdil Kalmuklarına karşı intikam bekleyen Kazakların başta Küçük Cüz Hanı Nurali Han ve Orta Cüz Hanı Abilay Han olmak üzere Kazak batırları hareketine geçti. Küçük Cüz'den Nurali Han, oğlu Ayçuvak Sultan ile birlikte hazırlandı. Hive'den Küçük Cüz'e göç eden Batır Sultan'ın oğlu Kayıp Sultan Rus ordusu ile birlikte hareket etmeye hazır olduğunu bildirdi. Sibirya hattına bilgi veren Orta Cüz Hanı Abilay Han da hazır olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Büyük Cüz sultanlarından Eralı Sultan, hâkimiyeti altındaki bölgelere gelebilecek Kalmuklara karşı hazırlanmaya başladı. Büyük Cüz'ün doğusunda da Kalmukları, Kırgız Burutlar karşılamak için beklemeye başladılar. Doğuda bulunan Kazak birliklerine Ebulmambet Han'ın oğlu Ebulfeyz Sultan da katıldı. Böylece İdil'den Cüngarya'ya yapılacak olan Kalmuk göçüne karşı büyük bozkırda, büyük ölüm tuzakları hazırlandı.⁴⁸

Söz konusu göç harekâtında Rus yönetiminin engelleme planı; Yayık Nehri'ni geçen Kalmuklara ilk darbenin Rus Kazakları eliyle vurulması ve Kazaklara yardımcı olacak hafif silahlı birliklerin, bozkıra gönderilmesi ile de onların nispi olarak desteklenmesi idi. Fakat Rus Kazakları arasında isyan ateşi Rusya'nın planını aksattı. Kayıpsız Yayık Nehri'ni geçen Kalmuklar, daha sonra Rusların Orenburg Rus Kazakları ile takip etmeye başladı. Orenburg Rus Kazakları'nın takip hareketi kış sebebi ile başarısız oldu. Daha sonra yeniden hazırlık yapılmak suretiyle bu defa Nurali Han'la birleşerek gerçekleştirilen takipte de umulan netice elde edilemedi. Böylece Rus birlikleri Kalmukları takip etmekten vazgeçti ve bu işi Kalmuklara karşı intikam hissi içinde olan Kazaklara devretti. İlk hafif saldırı Kalmukların Yayık Nehri'ni geçtikten sonra küçük bir Kazak birliği ile yapıldı. Bu saldırıyı kayıpsız atlatan Kalmuklar, ilerleyişine paralel olarak daha kalabalık Kazak birlikleri ile mücadeleye başladılar. İlk saldırıdan sonra Kalmuk Hanı Ubaşı Han, Nurali Han'a yazdığı mektubunda eskiden beri barış içinde olduklarını ve aralarındaki barışın devam etmesi gerektiğini bildirdi. Fakat sırayla Kalmukları önce Ayçuvak Sultan ve en kalabalık birlikle Nurali Han karşıladı. Bütün halkıyla göç eden Kalmuklar, Küçük Cüz Kazakları ile yapılan çatışmalarda çok kayıp verdiler.⁴⁹

Ubaşı Han, Nurali Han'a emrindeki Kalmuklar ile birlikte onun emrine geçeceğini bildirdi, fakat Nurali Han, bunu kabul etmedi ve Rusların isteği olan İdil bölgesine dönmelerini talep etti. Nurali Han'la anlaşamayan Ubaşı Han göç hareketine devam etti. Göç hareketi sırasında halkı açlıktan azalmaya başlayan Ubaşı Han dinlenmek için Balkaş Gölü'nün kuzeyindeki Moyundu Nehri'nin kenarında konakladı. Kalmuklar konakladıkları anda başta Nurali Han ve Abilay Han olmak üzere Adil ve Urus sultanlar tarafından kuşatma altına alındı. Kuşatma anında yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan Ubaşı Han, Kalmuklara oturabilecekleri bir yer verilmesi koşuluyla halkı ile birlikte Abilay Han'ın hizmetine gireceğini bildirdi. Fakat Ubaşı Han'ın teklifi Nurali Han gibi Abilay Han tarafından da kabul görmedi. Esir değişimi sebebiyle kabul edilen üç günlük ateşkes süresinin ikinci gününde Kalmuklar yaptıkları ani saldırı ile Kazak çemberini kırdılar, fakat ani harekete ayak uyduramayacak olan hasta, yaşlı ve çocuklar kuşatma çemberinin içinde kaldı. Kuşatmadan kurtulan Kalmuklar iki grup halinde hareket etti. Bir grup güneye Ulu Cüz topraklarına girdi. Burada onları Ebulmambet'in oğlu Ebulfeyz ve Eralı Sultan karşıladı. Bin bir güçlkle çıktıkları Kazak topraklarından Kırgız topraklarına giren Kalmukları bu kez Kırgız Burutlar karşıladı ve onları Çin sınırına kadar takip ettiler. Kazak kuşatmasından kurtulan 20 bin kişilik diğer grup ise Balkaş Gölü'nün kuzeyine hareket ettiler. İkinci Kalmuk grubu da güneye giden soydaşları gibi Kazakların amansız takibinden çok kayıp vererek Kazak topraklarından çıktılar.

Böylece Kazakların düşmanı olan Kalmukların İdil kolu tehlikesi de ortadan kalktı. İdil bölgesinde umdukları rahat yaşama arzuları, Rusya'nın faaliyetleri neticesinde gerçekleşmeyen Kalmuklar, ana vatanları Cüngarya'daki soydaşları ile birleşip bağımsız yeni bir devlet kurma hayaliyle İdil'den yola çıkmışlardı. Fakat Kalmuklar, Rus kıskırtmaları ile Kazaklar tarafından önemli ölçüde yağmalandı, öldürüldü ve esir edildi. Nüfusu azalan Kalmukların Çin topraklarında ve ancak Çin hâkimiyetinde yaşamalarına izin verilecekti. Zor durumda olan Ubaşı Han, Çinlilerin teklifini kabul etmek mecburiyetinde kaldı.

İdil Kalmuklarının ana vatana göçüne katılmayan Kalmuklar ise Pugaçev isyanına katıldılar. Rusya, Pugaçev isyanını bastırdıktan sonra sayıları 50 bin kadar olan İdil Kalmukların yerleşim yerlerine yaklaşmaları

⁴⁷ Levşin, *age*, s. 249.

⁴⁸ Levşin, *age*, s. 249 – 250; Olcott, *age*, s. 37.

⁴⁹ Berber, *agt*, s. 128.

XVIII. YÜZYILDA KAZAK-KALMUK MÜCADELELERİ

yasaklandı. İslamiyet'i kabul eden Kalmuklardan bir grup Orta Asya'ya göç etti ve burada Sart Kalmukları adını aldılar.⁵⁰

Göçün faturası Kalmuklar için ağır oldu. Kalmuklar, bir yıl içinde 100 bin kişi civarı nüfuslarını kaybettiler.⁵¹ 180 bin kişi civarında başlayan göç yolun sonunda 70 bin kişi ile tamamlanabildi. Ayrıca Rus hâkimiyetinin yerini Çin hâkimiyeti aldı.⁵² 1758 yılındaki Çin'in Kalmuk katliamından kalanlar ve birçoğu işe yaramaz durumdaki İdil Kalmuk halkı ile birlikte Doğu Türkistan ve Cungarya'ya yerleştirildiler. Böylece bir cihan imparatorluğunun varisleri olan Kalmuklar, az nüfusları ile dağınık olarak yaşamak zorunda kaldılar.

SONUÇ

Göçebe hayat tarzını devam ettiren iki halk olan Kazaklar ile Kalmukların mücadelelerinin sebepleri olarak nüfusun hızla artması, bölgedeki ticaret yollarını ve zenginliklerini ellerine geçirerek halkın ve devletin ekonomisini güçlendirmek, ülkelerinin topraklarını genişleterek bölgelerinde güçlü bir devlet kurmak, bölgeyi kontrol altına almak sayılabilir. Kazak-Kalmuk mücadeleleri boyunca genellikle zor durumda kalan Kazaklar, Rusya'nın desteği ile ayakta kaldılar. Kalmuklar ise nüfuslarını önemli ölçüde kaybettiler ve Çin hâkimiyetine girdiler.

Kazaklar açısından vaziyete bakılacak olursa, düşmanları olan Cungarlardan 1758 yılında ve onların kolu olan İdil Kalmuklarından da 1771 yılında tamamen kurtuldular. Ayrıca Kalmuk takibi sebebiyle Rus sınır boylarına yaptıkları baskınları durduran Kazaklar yeniden saldırılarına başladılar. Kazakların Rus sınırına yaptığı baskınlarda, Rus Çarlığı'nın 1767 – 1774 yılları arasındaki Osmanlı ile savaşta olmasının verdiği avantaj ve Emelyan Pugaçev liderliğinde Rus Kazakları'nın başlattığı isyanın en ateşli günlerinin yaşanmasıdır. Ayrıca Küçük Cüz Kazakları, Pugaçev isyanına destek verdi.

Yaklaşık 150 yıl süren Kazak – Cungar mücadelelerinin en yoğun yaşandığı dönem XVIII. asrın ilk çeyreği oldu. Zor durumda olan Kazaklar yeniden birleşip güçlü bir merkezî teşkilat oluşturmanın aksine 1730 yılından itibaren birbirinden tamamen koptu ve Kazak Cüz hanları dışında Kazak Bey ve Batırları'nın da bağımsız hareket ettiği dönem başladı. Kazakların İdil Kalmuk ve Cungar hanlıkları ile mücadeleleri Kazaklar açısından parçalanma ve Rus hâkimiyetinin yerleşmesini kolaylaştırma sonuçlarını getirdi. Kalmuklar açısından bakıldığında ise, 1758 yılında doğudaki devletleri olan Cungar Hanlığı, Çin hücumu ile yıkıldı. Çin'in soykırım uyguladığı Kalmuklar, azalan nüfusları ile Çin hâkimiyetinde yaşamaya başladı. Rusya hâkimiyetindeki İdil Kalmukları ise 1771 yılındaki ana vatana göç hareketlerinden sonra aynı sonu yaşadılar.

KAYNAKÇA

ALPARGU, Mehmet, *Yeniçağda Kazak Türkleri*, 72 Ofset Tesisleri, Ankara 1996.

BARTHOLD, W, "Kalmuklar", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 140-141.

BERBER, Oktay, *Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.

DOĞAN, Orhan, "Kazak-Kalmuk (Jungar) Savaşları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1166-1197.

Duğlat, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, çev. Abdülvahap Kara, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

GALİYEV, V., "Kazakların Cungar Saldırılarına Karşı Kurtuluş Savaşı", *Kazakistan Tarihi Makaleleri*, TTK, Ankara 2007, s. 63-72.

GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

İANKİFOM, Monaham, *İstoriceskoe Obozpenie Oyratov ili Kalmıkov s XV Stoletiya do Nastoyaşago Vremeni*, Tipografii Meditsinskago Departamenta Ministersva Vnutrennix Del, Sanktpeterburg 1854.

İSMAİL, Zeyneş, *Kazak Türkleri*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

⁵⁰ Mualla Uydu Yücel, Kalmuklar, *TDV İA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 267., Sart Kalmaklar için bkz. Cengiz Buyar, "Kırgızistan'da Bir Etnik Grup: Sart Kalmaklar", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/9 Summer, Ankara 2013, s. 819-831.

⁵¹ İankifom, *age*, s. 255.

⁵² Togan, *age*, s. 177.; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 480.

- İstoriya Kazahstana (İstoriya Kazahskoy SSR S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney İzdaniye 1943 g.)*, Almatı 2011.
- KALAN, Ekrem, *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, TTK, Ankara 2008.
- KAN, G. V., *İstoriya Kazahstana*, Almatıkitab Baspası, Almatı 2011.
- LEVŞİN, A. İ., *Opisanie Kirgız-Kazaçih, ili Kirgiz-Kaysatskih, Ord i Stepey*, Sanat, Almatı 1996.
- MOİSEEV, V. A., *Djungarskoe Hanstvo i Kazahi (XVII-XVIII vv.)*, Gılım, Alma-Ata 1991.
- OLCOTT, Martha Brill, *The Kazakhs*. Hoover İnstutions Press, Stanford 1995.
- SARAY, Mehmet, *Kazak Türkleri Tarihi "Kazakların Uyanışı"*, Nesil matbaacılık, İstanbul 1993.
- SARAY, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, TTK, Ankara 2017.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- ÜNAL, Fatih, "Moğol-Kazak Mücadeleleri Aktaban Şubırını Hadisesi", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 160, Nisan 2000, s.17-22.
- ÜNAL, Fatih, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.
- YORULMAZ, Osman, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, TTK, Ankara 2013.
- YÜCEL, Mualla Uydu, "Kalmuklar", *TDV İA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 267-268.
- ZLATKİN, İlya Y. *İstoriya Djungarskovo Xanstva 1635 – 1758*, Vostoçnoy Literaturı "Nauka", Moskova 1983.

